

JAGODA JEZIOR

*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie*

SPÓŁECZNO-KULTUROWE ASPEKTY ZNACZENIA WYŻSZEGO WYKSZTAŁCENIA A KONTEKST RYNKU PRACY

ABSTRACT. Jezior Jagoda, *Spółeczno-kulturowe aspekty znaczenia wyższego wykształcenia a kontekst rynku pracy* [Socio-cultural Aspects of the Significance of Higher Education in the Context of the Labour Market]. *Studia Edukacyjne* nr 29, 2013, Poznań 2013, pp. 21-47. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2738-0. ISSN 1233-6688

The main purpose of the paper is analysing the significance ascribed to higher education and pointing out the shifts in social perception taking place under the influence of the situation on the labour market. The basic resource material is the results of the research project carried out by the author in the period 2000–2011 in the Region of Lublin among employers, students, employees, and self-employed people. The concept of the research follows the cultural approach. It was assumed that culture plays a dominant role in forming the processes of valuating the sphere of labour and education and it orders the relations between the subjects of the labour market. However, the assessment of the value of education takes place also on the labour market. Therefore, the reflections concern the systems of values and norms attributed to the acquisition of higher education and the beliefs about its usefulness and utilitarian functions. The comparative analysis leads to the conclusion that both sides of market exchange highly acclaim education among social values, but the position one occupies on the market contributes to a divergent evaluation of the market value of education. For employees, the co-existence of the cultural and market context facilitates the polarization of views, which can be seen in various educational and professional strategies. Employers are critical about how poorly the educational effects are adjusted to the labour market. The research results, despite the uniqueness of the employment and economic situation, are coincident with the results of similar projects conducted in different regions of Poland.

Key words: higher education, cultural perspective, labour market, employers, employees

Wprowadzenie

Procesy budowy nowoczesnych społeczeństw, globalizacja gospodarki światowej, wzrost znaczenia wiedzy oraz postępu technicznego i technologicznego w progresie gospodarczym wymagają demokratyzacji życia spo-

łeczności, racjonalności działania i odpowiednich cech kapitału ludzkiego. Zasadnicze miejsce w realizacji tych utylitarnych celów przypada edukacji, zwłaszcza szkolnictwu wyższemu. W Polsce w ciągu ostatnich dwóch dekad dokonał się dynamiczny rozwój tego szkolnictwa, w społeczeństwie rosły aspiracje edukacyjne i zawodowe, w rezultacie czego nastąpił przyrost wskaźników wykształcenia ludności. W polskiej socjologii analiza znaczenia wykształcenia jest dokonywana z różnych perspektyw. Jedne odwołują się do społecznej roli inteligencji i do atrybutu wiedzy jako czynnika statusu zawodowego. Inne nawiązują do koncepcji klasy średniej, a ich przedmiotem jest różnicowanie inteligencji na gruncie ideologicznym, w konfrontacji z regułami kapitalistycznego rynku pracy, albo zawodowym, poprzez wyodrębnianie się specjalistów wąskich dziedzin¹. Prowadzone są badania stratyfikacji społecznej i jej kulturowych aspektów. Zagadnienie relacji wykształcenia wobec rynku pracy zazwyczaj implikuje jedno z trzech ujęć i rozważa się: inwestycje (jednostkowe i społeczne) w kapitał ludzki, zapotrzebowanie na kadry z wyższym wykształceniem oraz udział polityki państwa w kontrolowaniu relacji między systemem edukacji i rynkiem pracy; kwestie wolnego wyboru kierunku studiów i równości szans w dostępie do szkolnictwa wyższego².

Celem tego opracowania jest analiza znaczenia, jakie jest przypisywane wyższemu wykształceniu i wskazanie zmian w jego społecznym postrzeganiu, które można łączyć z wpływem sytuacji na rynku pracy. Zasadniczy materiał źródłowy stanowią wyniki projektów badawczych zrealizowanych przez autorkę w latach 2000-2011 w województwie lubelskim wśród pracodawców, studentów i osób aktywnych zawodowo, w tym pracujących na własny rachunek. Koncepcje badawcze zawierają wspólne podstawy teoretyczne i odwołują się do podejścia kulturowego. Przedmiotem zainteresowania są systemy wartości i norm, na których opierają się podzielane reguły percepcji i interpretowania świata, jak również społeczne relacje i działania³. Wokół tych osi głównych dokonuje się organizacja sposobów myślenia na temat wyższego wykształcenia, formują się aspiracje, motywacja edukacyjna i zawodowa oraz recepcja funkcji wykształcenia na rynku pracy. Podkreśla się, że w okresie zmiany społecznej rola kultury jest tym bardziej istotna, ponieważ nie tylko dostarcza zasad porządkowania społecznego świata, ale

¹ H. Domański, *Polska klasa średnia*, Wrocław 2002, s. 109, 112.

² A. Buchner-Jeziorska, *Szkolnictwo wyższe a rynek pracy w Polsce lat dziewięćdziesiątych – w świetle oczekiwań pracodawców*, [w:] *Studia wyższe – szansa na sukces?* red. A. Buchner-Jeziorska, B. Minkiewicz, A. Osterczuk-Kozińska, Warszawa 1998, s. 54.

³ Por. B. Berger, *Współczesna kultura przedsiębiorczości*, [w:] *Kultura przedsiębiorczości*, red. B. Berger, Warszawa 1994, s. 30.

poprzez oddziaływanie ideologii i systemów znaczeń powiązanych z działaniem społecznym – generuje nowe strategie⁴.

Kategoria *znaczenie wykształcenia* występuje tu w szerokim ujęciu. Po pierwsze, jest rozważana w płaszczyźnie wartości i normy. Przyjęto, że proces kształcenia posiada treść oraz sens dla jednostek i grup społecznych, wywołuje określone postawy – jest wartością⁵. Wartości wyznaczają kierunki dążeń i dostarczają kryteriów oceny różnych aspektów rzeczywistości społecznej. Dzięki temu stanowią podstawę preferencyjnego porządkowania przedmiotów z otaczającego świata (np. zdarzeń, celów, działań). Sposób postrzegania tych obiektów w jakimś stopniu wpływa na podejmowane działania, a połączenie działań z motywami sprawia, że kształcenie podlega ewaluacji ze względu na pełnione funkcje. Po drugie, założono, że rynek pracy określa warunki realizacji cenionych celów zawodowych i ekonomicznych oraz wyznacza możliwości wykorzystania posiadanych przez jednostki zasobów (społecznych, kulturowych i ekonomicznych). Rynek pracy, traktowany jako instytucja życia społecznego, obejmuje bowiem działania pracobiorców i pracodawców wchodzących w relacje wymiany, a podstawą tej wymiany są cechy, które mają znaczenie dla obu stron i zaspokajają ich potrzeby oraz są oceniane ze względu na społeczną wartość⁶. Tego rodzaju ujęcie nawiązuje do teorii zachowania i wymiany, do roli wartości kulturowych i norm w procesach zachodzących w złożonych strukturach społecznych, w kształtowaniu porządku społecznego oraz stosunków między grupami i jednostkami⁷. Analiza ważności wyższego wykształcenia w kontekście rynku pracy przywołuje tak Weberowskie koncepcje relacji między kulturą i gospodarką, jak i wielowymiarowe definicje miejsca wiedzy czy wykształcenia w społeczeństwie. A dyskusja wokół wizji i kierunków formowania edukacji sięga samych jej podstaw, w tym idei uniwersytetu – od głosów w obronie tradycyjnych wartości i obowiązku zajmowania się „czystą nauką”, dociekaniem odpowiedzi na pytania najbardziej podstawowe, po wymagania rozwiązywania problemów praktycznych i użyteczności badań⁸. Dyskurs obejmuje zagadnienia funkcji uczelni⁹, określania

⁴ A. Swidler, *Culture in action: Symbols and strategies*, American Sociological Review, 1986, 51, p. 278 (za: M. Marody, *Kulturowe aspekty zmiany społecznej*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, red. M. Marody, Warszawa 2000, s. 22).

⁵ Ujęcie to nawiązuje do koncepcji wartości społecznych Florianiana Znanieckiego.

⁶ W. Kozek, *Praca w warunkach zmian rynkowych. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1994, s. 11.

⁷ P.M. Blau, *Wymiana i władza w życiu społecznym*, przekł. A. Psuty-Zajac, P. Zajac, Kraków 2009, s. 227.

⁸ J. Brzeziński, *Uniwersytet europejski a przyszłe szkolnictwo wyższe w Polsce*, [w:] *Idea uniwersytetu u schyłku tysiąclecia*, red. H. Samsonowicz, J. Sławiński, L. Szczucki, Warszawa 1998, s. 94.

ich związków z otoczeniem społecznym i gospodarczym, a w konsekwencji przydatności efektów kształcenia na rynku pracy. Z jednej strony więc, rozwój szkolnictwa wyższego jest postrzegany w kategoriach kulturotwórczego i opiniotwórczego oddziaływania uczelni, wzrostu świadomości społecznej i kształtowania łańdów aksjonormatywnych. Wskazuje się, że posiadanie wyższego wykształcenia oznacza dysponowanie większymi umiejętnościami poznawania otaczającej rzeczywistości i radzenia sobie z jej warunkami, wpływa na tworzenie konstruktywnych wzorów działania w sferze pracy¹⁰. Z drugiej strony, oczekuje się, by zasady formowania nowoczesnego systemu kształcenia uwzględniały właściwości gospodarki i zapewniały warunki „oddawania pracy” gospodarce z powodu poniesionych przez społeczeństwo kosztów edukacji, przy zachowaniu troski o funkcje w postępie naukowym, kulturowym i społecznym¹¹.

Łączenie wartości kulturowej wyższego wykształcenia oraz jego funkcji użytecznych, gospodarczych i udziału w budowie porządku merytokratycznego wprowadza wiele kontekstów procesów wartościowania. Ich podstawą są wymieniane już łańdy aksjonormatywne, ale współcześnie obserwuje się zjawisko autonomizowania się poszczególnych sfer działania społecznego i różnicowania celów, co powoduje trudności utrzymania jednorodności tych procesów. Problem dotyczy tak odpowiedzi na pytanie: ile kultury, a ile ekonomii w sferze edukacji, jak i procedur poznawczych. W przypadku pracodawców predykcja wykształcenia opiera się głównie na kryteriach rynkowych, zdefiniowanych przez potrzeby kadrowe firm, rachunek ekonomiczny i ocenę efektywności pracy. Kategoria *pracodawca*, podobnie jak w innych tego typu badaniach, jest tu rozumiana jako podmiot dający pracę, zatrudniający (firma, zakład pracy). Jednak założenia te tracą jednoznaczność, ponieważ respondentami byli zarówno właściciele firm, kadra zarządzająca, kierownicy, specjaliści i inni pracownicy, zatem w większości przedstawiciele podmiotów zatrudniających. Z kolei, część badanych przedsiębiorców, wypowiadających się jako osoby pracujące, zatrudniała innych pracowników. W pewnych zakresach przedmiotu analizy podział na kategorie pracodawców i pracobiorców posiada więc nieostry charakter. A uj-

⁹ Współczesne zmiany formuły rozwoju uczelni w dużej mierze wynikają z oczekiwań różnych partnerów i kategorii interesów. Wylicza się tu: studentów, rynek pracy i jego instytucje, związki pracodawców, związki zawodowe, stowarzyszenia profesjonalne, samorządowe władze lokalne, lokalny przemysł i najważniejsze lokalne instytucje: I. Białecki, *Między autonomią a reformą*, [w:] *Idea uniwersytetu*, s. 106.

¹⁰ L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 287.

¹¹ T.W. Nowacki, *Edukacja i praca zawodowa wobec Unii Europejskiej*, [w:] *Edukacja zawodowa w aspekcie przemian społeczno-gospodarczych. Wyzwania – szanse – zagrożenia*, red. R. Gerlach, Bydgoszcz 2007, s. 15.

mując kulturę społeczeństwa jako zmienną niezależną, są to „ryby pływające w tym samym akwariu”. W badaniach społecznych posługujących się interrogatywnymi technikami zbierania danych, zwłaszcza standaryzowanymi, ma to istotne konsekwencje natury metodologicznej i interpretacyjnej. Sytuacja badawcza daje ograniczone możliwości oceny wpływu, jaki wywiera perspektywa konstruowania przekazu (popytu czy podaży pracy) na udzielane odpowiedzi. Szczególnie trudne jest odczytanie znaczeń, jakie są rzeczywistym skutkiem funkcjonowania w danej roli, a jakie są artefaktami badawczymi, wynikającymi z roli narzuconej respondentowi przez formę pomiaru¹². Skłania to do ostrożności w opisie stanowisk zajmowanych przez reprezentantów obu stron wymiany rynkowej.

Sytuacja osób z wyższym wykształceniem na rynku pracy

Województwo lubelskie wykazuje specyficzny charakter, nie tylko na tle krajów europejskich, ale i samej Polski. Cechuje je słabe zaludnienie i duży udział ludności wiejskiej – 53,4% (Polska 39,1%), niski stopień zurbanizowania i uprzemysłowienia. W strukturze gospodarki przeważa sektor rolnictwa (36,1% ogółu pracujących), a wskaźniki PKB osiągają 67,2% średniej krajowej¹³. Niekorzystna sytuacja gospodarcza i trudne warunki na rynku pracy kontrastują z relatywnie wysokim poziomem wykształcenia mieszkańców, co tworzy szczególny kontekst obserwacji zjawisk zachodzących w sferze edukacji i pracy.

W latach 90. XX wieku w Polsce nastąpiły zmiany stanu wykształcenia, które pozwoliły na wyrównanie mierników w stosunku do standardów społeczeństw rozwiniętych gospodarek rynkowych. W latach 2008-2009 przyrost liczby studentów i absolwentów uczelni, i jednocześnie poziomu wykształcenia ludności w wieku poniżej 25 lat, osiągnął wręcz rekordowe wartości na tle innych krajów¹⁴. Na przestrzeni lat 1990-2011 liczba osób studiujących w danym roku zwiększyła się niemal pięciokrotnie, a liczba absolwentów – ośmiokrotnie¹⁵. Efektem był wzrost odsetka osób z wyższym wykształceniem

¹² Powstaje problem interpretacji odpowiedzi pracowników udzielanych „w imieniu” podmiotu zatrudniającego.

¹³ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*, Warszawa 2011, s. 76.

¹⁴ *Education at a Glance: OECD Indicators*, OECD 2011.

¹⁵ Ze względu na czas realizacji badań własnych, w danych statystycznych za bazowy przyjęto rok 2011.

z 6,5% w 1990 roku (8,7% w 2000) do 17,0% w 2011 roku (województwo lubelskie – 16,1%)¹⁶.

Posiadanie wyższego wykształcenia wciąż zwiększa szanse na zatrudnienie, co potwierdza najwyższy współczynnik aktywności zawodowej (80%), a najniższy wskaźnik bezrobocia (5%). Wpływa też na poziom zarobków – dla ogółu specjalistów jest to 1,2 przeciętnego wynagrodzenia brutto, a w kategorii specjalistów technicznych 1,6. Jednak, sytuacja pracy osób z wyższym wykształceniem pogarsza się. Od 2000 roku liczba bezrobotnych w tej kategorii wzrosła trzykrotnie (do ponad 200 tys.), a stopa bezrobocia rejestrowanego o przeszło 60%¹⁷. Ogólne mierniki bezrobocia w województwie lubelskim osiągają wartości zbliżone do średniej krajowej. W 2011 roku stopa bezrobocia rejestrowanego wyniosła 13,3% (Polska 12,5%), ale wśród pracujących poza rolnictwem odsetek ten jest już bardzo wysoki – 24,7% (Polska 17,1%)¹⁸. Najwyższy w skali kraju jest też udział osób z wyższym wykształceniem wśród bezrobotnych – 15,4% (Polska 11,4%)¹⁹. Niepokojąca jest zwłaszcza dynamika wzrostu bezrobocia. Na przestrzeni lat 2000-2005 liczba bezrobotnych z dyplomem ukończenia studiów zwiększyła się w województwie trzykrotnie, w kolejnych latach przyrost wynosił przeciętnie 20%, a w 2011 roku – aż 33,5% (w stosunku do 2010)²⁰. System kształcenia cechuje niedopasowanie strukturalne do potrzeb rynku pracy²¹. Zjawisko to wzmacniają zainteresowania młodzieży kierunkami studiów, które mają nadwyzkowy charakter – corocznie w Polsce 2/3 absolwentów uczelni kończy kierunki ekonomiczne i administracyjne, społeczne, pedagogiczne i humanistyczne, a tylko 1/4 kierunki techniczne, matematyczne i przyrodni-

¹⁶ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2012*, Warszawa 2012, s. 192.

¹⁷ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*, s. 220, 237. Liczba bezrobotnych jest niedoszacowana, ponieważ część osób nie rejestruje się w urzędach pracy, podejmuje pracę na stanowiskach niewymagających ukończenia studiów lub wyjeżdża za granicę.

¹⁸ *Analiza sytuacji na rynku pracy w województwie lubelskim 2011 r.*, Lublin 2012, s. 19.

¹⁹ *Rocznik Statystyczny Województw 2012*, Warszawa 2012, s. 320.

²⁰ *Ranking szkół wyższych według poziomu bezrobocia absolwentów (rok akademicki 2009/2010)*, Lublin 2011, s. 7.

²¹ Problemy budowy systemu kształcenia po 1989 r. w Polsce są złożone. Uważa się, że reformy nie uwzględniły warunków społeczno-gospodarczych kraju, a w szkolnictwie wyższym realizacja sześciokrotnego wzrostu współczynnika skolaryzacji (z 11% w 1990 r. do 65% w 2010 r.) przyczyniła się do nadmiernego w stosunku do potrzeb gospodarki zwiększenia liczby osób z wyższym wykształceniem: M. Kabaj, *Ekonomia tworzenia i likwidacji miejsc pracy. Dezaktywizacja Polski?* Warszawa 2005, s. 241. Poza reformą szkolnictwa wdrażane są procesy wyznaczone przez Proces Boloński (podpisany w 1999 r. przez 29 krajów Europy, w celu utworzenia Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego) oraz założenia Strategii Lizbońskiej. Kierunki zmian określa też Ustawa Prawo o szkolnictwie wyższym z 18 marca 2011 roku (DzU nr 164, poz. 1365 z późn. zmianami; DzU nr 84, poz. 455).

cze²². Analogiczne reguły występują w województwie lubelskim. Przy czym, rekordowy jest odsetek absolwentów pracujących według niekorzystnych zasad – 21,3% (średnia krajowa 12,8%) i podejmują pracę jako pomagający członkowie rodzin w gospodarstwach rolnych²³. Tendencje rozwoju zasobów ludzkich lokujące województwo na dobrych pozycjach na tle Polski, a jednocześnie trudne warunki gospodarki stwarzają interesujący poznawczo obszar analizy roli wykształcenia na rynku pracy i czynników kształtujących jej postrzeganie.

Historia badań własnych

Problematyka wartości pracy, wykształcenia i zawodu, recepcji zjawisk zachodzących na rynku pracy i w gospodarce stanowi przedmiot badań prowadzonych przez autorkę od kilkunastu lat. Cykl ten został zapoczątkowany przez badania zespołowe *Kapitał ludzki czynnikiem rozwoju Euroregionu Bug*, zrealizowane w latach 1995-1997 na terenie środkowowschodniej Polski, w ramach Projektu *Euroregion BUG*²⁴. Kolejne etapy to indywidualne projekty wykonane na przestrzeni lat 2000-2011, którymi objęto studentów uczelni²⁵, przedsiębiorców (osoby prowadzące indywidualną działalność gospodarczą)²⁶, pracowników najemnych, pracodawców i ich przedstawicieli. Łącznie jest to ponad 6,5 tys. respondentów z Lublina i województwa lubelskiego²⁷. Wymienione projekty posiadały swoiste cele i przedmiot, były

²² *Szkoły wyższe i ich finanse w 2010 roku*, Warszawa 2011, s. 152-153.

²³ *Badanie aktywności zawodowej absolwentów w kontekście realizacji programu „Pierwsza praca”*. Raport, ASM Centrum Badań i Analiz Rynku, MPiPS, Warszawa 2008, s. 326.

²⁴ Interdyscyplinarny projekt (grant KBN), którego rezultaty opublikowano w 16 tomach serii Euroregion BUG (Lublin). Badaniami socjologicznymi kierował prof. L. Dyczewski OFM Conv (Katolicki Uniwersytet Lubelski). Autorka wchodziła w skład zespołu badawczego. Wywiady kwestionariuszowe przeprowadzono w dwóch próbach – losowej (803 respondentów) i celowej (204 lokalnych liderów).

²⁵ Studenci IV roku studiów stacjonarnych uczelni: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (dalej skrót: UMCS), Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL), Politechnika Lubelska (PL), Akademia Rolnicza (AR).

²⁶ Pojęcie *przedsiębiorcy* jest stosowane w ogólnym rozumieniu, odnosi się do faktu założenia i prowadzenia własnej firmy (niezależne od jej wielkości, formy i skali ekonomicznej). Ze względu na zakres opracowania pominięto złożone kwestie definicyjne, w tym udział samozatrudnienia i wolnych zawodów. Trzeba dodać, że w 80% firm badanych osób (obydwa projekty) pracowało mniej niż 5 osób, z czego 40% to firmy jednoosobowe.

²⁷ Projekty wykonano w ramach badań statutowych Instytutu Socjologii UMCS i grantu indywidualnego przyznanego przez Prorektora UMCS. Dominowały próby losowe przygotowane przez Urząd Statystyczny w Lublinie. W badaniach pracowników najemnych i pracodawców (wykonanych po 2006 r.) zastosowano dobór nielosowy. Rezygnacja z prób losowych

skierowane do odmiennych teoretycznie zbiorowości, różniły je zasady doboru prób i struktura kluczowych cech. Jednak wystąpiły też istotne zbieżności. Jedną to wysoki udział osób z wyższym wykształceniem. Poza oczywistą sytuacją studentów (dalej skrót: S), w przypadku pozostałych kategorii wyniósł on: mieszkańcy regionu (MR) – 10,3%²⁸; pracownicy najemni (PN) – 37,9%, przedsiębiorcy 2002-2003 (Pb03) – 27,5%, przedsiębiorcy 2011 (Pb11) – 50,9% (w tym licencjackie). W badaniach pracodawców respondentami były osoby zajmujące relatywnie wysokie stanowiska pracy²⁹. Drugą właściwością to przewaga kobiet: MR – 51,8%; S – 59,3%, PN – 61,2%; Pb03 – 43,8%; Pb11 – 51,4%. Wśród pracodawców wielkości te wyniosły odpowiednio: P06 – 66,5%; P08 – 64,7%; P10 – 56,3%³⁰. I zasadnicza kwestia – w koncepcjach badawczych zastosowano podobne rozwiązania teoretyczne i metodologiczne oraz replikację zbioru wskaźników, co umożliwiło analizę porównawczą i rozbudowało konteksty interpretacyjne.

Miejsce wykształcenia w systemie wartości

Analiza znaczenia przypisywanego wyższemu wykształceniu jest zadaniem złożonym i wymaga przywołania zagadnienia łańdów aksjonormatywnych obecnych w polskim społeczeństwie, w tym historii wartościowania pracy. Ogląd wyników badań porównawczych wykonanych w ramach międzynarodowych projektów European Values Study (EVS) i zestawienie rezultatów licznych sondaży prowadzi do wniosku, że na całym świecie dominującą pozycję ma wartość rodziny³¹. Na tym tle Polacy okazali się typowi (1990 i 1999) i co ważne, to pracę uznano za jedną z najistotniejszych sfer życia (78%), zaraz po rodzinie. Przekonania, że spadek wysokiej warto-

wynikała z wcześniejszych problemów realizacji (jak np. nieaktualne dane, błędy adresowe). W projektach wykorzystano następujące techniki zbierania danych: ankieta audytoryjna, wywiad kwestionariuszowy, ankieta roznoszona.

²⁸ W grupie podstawowej, w kategorii pracujących wielkość ta wyniosła 14,5%, a wśród liderów – 56,8%.

²⁹ Respondentami były osoby pełniące funkcje zarządzające i kierownicze, w tym prezesi, dyrektorzy, właściciele (P01 – 36,6%; P06 – 33,6%; P08 – 28,7%; P10 – 46,2%) i kierownicy, głównie działów personalnych (P01 – 32,6%; P06 – 21,1%; P08 – 23,9%; P10 – 20,5%). Pozostali to specjaliści (do spraw osobowych) i inni pracownicy administracyjni, biurowi. Zastosowano skrót: P – „Pracodawcy” wraz z dwiema ostatnimi cyframi roku, w którym zbierano dane w edycjach badań (I-IV). Pomimo zastrzeżeń dotyczących zbiorowości (pracodawcy i ich przedstawiciele), w tekście posługiwano się ogólną kategorią *pracodawcy*.

³⁰ W czasie I edycji nie mierzono cechy – *pleć* respondenta.

³¹ A. Jasińska-Kania, *Orientacje aksjologiczne Polaków na tle europejskim*, [w:] *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Kraków 2007, s. 111.

ści pracy w życiu byłby rzeczą złą wystąpiły nawet częściej, niż w innych krajach (np. Polska – 73,8%, Hiszpania – 41,9%, Holandia – 38,2%)³². Systematycznie prowadzone sondaże wskazują na wzmocnienie tych tendencji, wręcz na coraz silniejszą orientację na sferę pracy i kształcenia. Zjawisko to potwierdzają też badania zrealizowane w latach 1976 i 2007 wśród młodzieży, które wykazały wzrost rangi interesującej pracy w życiu (z 45% na 78%) i dobrego wykształcenia (z 16% na 66%), przy względnie stałej pozycji „udanego życia rodzinnego” (1976 – 72%, 2007 – 78%)³³. Powszechne jest też przekonanie, że w Polsce warto zdobywać wiedzę, kształcić się (1993 – 76%; 2002 – 91%, 2004 – 93%, 2009 – 89%), chociaż ujawnia się wpływ pogarszającej się sytuacji gospodarczej na te opinie³⁴.

Rezultaty badań autorki prowadzonych w województwie lubelskim wpisują się w wyniki opracowań dotyczących ogółu polskiego społeczeństwa. Definicje dobrego życia opierają się na wartościach życia rodzinnego, więziach rodzinnych i społecznych oraz na potrzebach bezpieczeństwa materialnego (tab. 1). Wiedza i umiejętności zawodowe oraz praca osiągnęły relatywnie niską frekwencję w strukturach celów i dążeń życiowych, nawet u studentów. Mogło się tu jednak nałożyć kilka przyczyn. Po pierwsze, procedury pomiaru wartości polegające na wybieraniu trzech elementów z obszernej listy fundamentalnych sfer życia. Po drugie, wykształcenie i praca są postrzegane jako wartości, ale i jako narzędzia osiągania innych celów, lokowanych wyżej. Przykładem są funkcje pracy, wśród których przeważa dochodowa (MR – 74,1%; S – 88,8%; Pb03 – 91,3%; PN – 93,3%; Pb11 – 83,0%)³⁵ i zobowiązania wobec rodziny (MR – 49,9%; S – 40,5%; Pb03 – 57,0%; PN – 45,7%; Pb11 – 56,3%), czyli w dużej mierze także związana z aspektem ekonomicznym. Dopiero kolejna odwołuje się do relacji jednostki wobec procesu pracy, traktowanego jako przyjemność (MR – 29,0%; S – 44,3%; Pb03 – 32,9%; PN – 33,2%; Pb11 – 31,7%).

Zmiana formy pytań i skierowanie uwagi respondentów na wartości czy potrzeby, które łączą się z procesem edukacji i pracy, zmienia obraz. Kryteria wartościowania pracy wykraczają poza czynniki ekonomiczne – większość badanych nie zrezygnowałaby z jej wykonywania, nawet posiadając wystarczające zabezpieczenie materialne (S – 63,4%; Pb03 – 64,3%; PN –

³² M. Sikorska, *Zmiany postaw Polaków wobec pracy: lęk przed bezrobociem i samorealizacja*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Warszawa 2002, s. 25 i n.

³³ *Młodzi 2011*, K. Szafraniec (autorka), M. Boni (red. nauk.), Warszawa 2011, s. 39.

³⁴ *Rola wykształcenia i zmiany w jej społecznym postrzeganiu w latach 1993-2009*. Komunikat z badań, Warszawa 2009.

³⁵ Pytanie zamknięte: *Czym przede wszystkim jest dla Pana/Pani praca?* (wybierano 3 kategorie z 9).

53,5%; Pb11 – 72,3%), a praca jest źródłem satysfakcji (MR – 75,7%; Pb03 – 79,5%; PN – 79,3%; Pb11 – 78,8%). Coraz częściej pojawia się też orientacja na sam proces pracy (głównie wśród osób z wyższym wykształceniem) i jej profesjonalizację (specjaliści o przygotowaniu *stricte* zawodowym). Występują nawet przejawy „nadwartości” pracy, której źródłem są tak postawy nadrzędne, jak i problem bezrobocia – niewystarczający poziom realizacji potrzeb pracowniczych nie powoduje istotnego wzrostu niezadowolenia z pracy.

Tabela 1

Cele i dążenia życiowe (dane w %)

Kategoria	Studenci 2000-2001	Przedsiębiorcy 2002-2003	Pracownicy najemni 2004	Przedsiębiorcy 2011
	N = 2273	N = 736	N = 359	N = 646
Udane życie małżeńskie, rodzinne	39,6	68,5	71,0	54,2
Możliwość podróżowania, zwiedzania innych krajów	30,5	12,6	13,7	15,8
Posiadanie grona dobrych przyjaciół	25,6	16,7	17,0	18,1
Osiągnięcie dużej wiedzy i umiejętności zawodowych	22,8	11,7	9,8	14,9
Życie zgodne z własnymi przekonaniami	21,1	17,3	20,1	20,9
Odpowiedni poziom materialny życia	19,6	30,8	21,5	22,0
Spokojne życie, bez stresów	19,0	36,8	32,9	54,3
Wykonywanie interesującej pracy	18,7	9,8	12,5	5,9
Utrzymanie dobrego zdrowia	18,0	34,7	32,3	30,5
Poczucie, że jest się potrzebnym, pożytecznym dla innych	14,5	16,3	25,4	16,9

Uwaga! Dane w kolumnach nie sumują się do 100%, ponieważ badani mogli udzielić odpowiedzi do trzech kategorii. W tabeli podano najczęściej wybierane kategorie (10 z 16 wymienionych w pytaniu).
Źródło: badania własne.

Dane statystyczne w postaci liczby studentów i absolwentów uczelni, jak i sondaże informujące o stanie świadomości społecznej wskazują, że zdobywanie wykształcenia wchodzi do obrazu aktywności społeczeństwa zaraz po życiu rodzinnym, pracy i zarabianiu pieniędzy³⁶. Akceptowany jest też wymóg kształcenia ustawicznego – 60% badanych dorosłych Polaków zade-

³⁶ *Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988, 1998 i 2008*. Komunikat z badań, Warszawa 2008.

klarowało gotowość przekwalifikowania się lub/i nauczenia nowego zawodu, by dostać pracę lub zmienić na lepszą, a 61% wyraziło gotowość wykorzystania w celu kształcenia swój wolny czas³⁷. Podobnie zjawisko kształtuje się w przypadku badanych z Lubelskiego, którzy często deklarowali fakt podwyższania kwalifikacji zawodowych (Pb03 – 31,5%; PN – 42,8%; Pb11 – 47,9%) i planowali takie działania w przyszłości (S – 51,7%; Pb03 – 38,8%; PN – 57,2%; Pb11 – 41,8%). W tej sferze cenione wartości przekładają się na podejmowane działania, a wiele wskaźników dowodzi uformowania się, zwłaszcza w młodszym pokoleniu, kultury społeczeństwa „uczącego się”.

Wartości związane z działaniami edukacyjnymi i zawodowymi

Nie ulega kwestii, że po 1989 roku w Polsce dokonywały się przekształcenia warunków gospodarczych i sytuacji na rynku pracy, jednak ogólne struktury motywów podejmowania studiów nie ulegały wyraźnej zmianie. W badaniach różnych kategorii mieszkańców województwa lubelskiego, pomimo upływu czasu, najważniejsze przyczyny decyzji edukacyjnych i zawodowych okazywały się zbliżone, z dominacją aspektu zainteresowań (tab. 2). O utrwaleniu kryteriów wartościowania świadczy też podobieństwo do rezultatów projektów prowadzonych w innych rejonach kraju³⁸. Ekonomiści często podkreślają, że przewaga subiektywnych przyczyn decyzji o kształceniu i pewne oderwanie od realiów rynku pracy powoduje problemy z zatrudnieniem oraz sprzyja niskiej efektywności systemu edukacji. Jednak kwestie wyboru kierunku studiów są złożone, zależne od czynników środowiskowych, kulturowych i ekonomicznych, a przede wszystkim psychologicznych i intelektualnych. Przy tym, problemy kierowania wyborami młodzieży nie oznaczają, że ich postawy są pozbawione realizmu. Młodzi ludzie na ogół znają warunki rynku pracy i zapotrzebowanie na zawody czy kierunki studiów³⁹. Jednakże, bardzo mała chłonność rynku oraz postrzeżenie

³⁷ *Zadowolenie z pracy i mobilność zawodowa*. Komunikat z badań, Warszawa 2009.

³⁸ *Młodzi 2011*.

³⁹ Z badań z lat 90. XX w. na temat potrzeb kadrowych wynika, że pracodawcy preferowali dziedziny, typu: sprzedaż, marketing, administracja, księgowość, specjalności techniczne, informatyczne, finansowe i prawnicze (np.: A. Buchner-Jeziorska, *Szkolnictwo wyższe a rynek pracy*; G. Markowski, *The successful candidate will have... – definiowanie zasobów na rynku pracy*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, red. M. Marody, Warszawa 2000). Badani pracodawcy z Lubelskiego poszukiwali specjalistów o profilu: ekonomicznym, księgowym (45,5%), związanym z organizacją i zarządzaniem, marketingiem (31,8%), technicznym (26,5%), informatycznym (24,3%). Analogiczne preferencje dotyczyły kierunków studiów zatrudnianych absolwentów. W każdej edycji badań przeważały: ekonomia, inżynieria różnych specjalności, prawo i administracja, informatyka. Respondenci z pozostawienia

ny brak transparentności reguł zatrudnienia osłabiają poczucie zobowiązania społecznego czy skuteczności własnych działań, co sprzyja postawom dystansu i obieraniu indywidualnych strategii. Na wyniki badań empirycznych wpływają też rozwiązania metodologiczne. Motywy są zazwyczaj badane retrospekcyjnie, a wpływ czasu i doświadczenia modyfikują relacje respondentów, zaś przewaga technik ilościowych utrudnia obserwowanie wielowymiarowości znaczeń i zmian w toku biografii zawodowych.

Tabela 2

Motywy wyboru kierunku studiów/zawodu – osoby z wyższym wykształceniem
(dane w %)

Kategoria	Studenci 2000-2001	Przedsię- biorcy 2002-2003	Pracownicy najemni 2004	Przedsię- biorcy 2011
	N = 2281	N = 203	N = 136	N = 293
Zainteresowania, zamiłowania	62,6	68,5	69,1	62,5
Wysoki prestiż kierunku, zawodu	25,1	25,1	17,6	18,8
Możliwość dobrego zarobku	18,9	23,6	19,8	19,1
Łatwość zdobycia zawodu	18,9	4,9	5,9	2,4
Brak konkretnych przyczyn, coś trzeba było wybrać	14,4	4,4	6,6	8,9
Perspektywa znalezienia pracy	13,2	16,7	19,1	22,9
Przypadek	12,0	14,8	14,0	13,3
Wpływ rodziców, rodziny	9,2	12,8	4,4	7,8
Rodzinne tradycje zawodowe	8,9	12,8	9,6	13,7

Uwaga! Dane w kolumnach nie sumują się do 100%, ponieważ badani mogli udzielić odpowiedzi do trzech kategorii. Pozostałe kategorie (w tym: przykład kolegów, małe wymagania w czasie nauki) uzyskały po kilka procent wyborów. W 2011 r. wprowadzono kategorię „uzyskanie przygotowania do prowadzenia działalności gospodarczej”, którą wskazało 15,7% badanych.

Źródło: badania własne.

Warto zauważyć, że wśród powodów działania rzadko wymieniano czynnik rodziny, chociaż wpływa on na aspiracje i decyduje o dostępie do wyższych studiów⁴⁰, a kształcenie jest formą inwestycji rodzinnej. W zbiorowości studentów wystąpiła znana reguła, iż poziom wykształcenia rodziców rósł wraz z wielkością miejscowości zamieszkania i obydwie te czynniki pochodzenia formowały przyczyny studiowania oraz rodzaj wybieranych kierunków. Wyższe wykształcenie rodziców zwiększało szanse podjęcia

stałych badanych kategorii (S, Pb03, PN) zapytani o zawody gwarantujące pracę podawali podobne zestawy.

⁴⁰ W województwie lubelskim przeważa ludność wiejska (53,4%), która nie ma proporcjonalnej reprezentacji wśród studentów. Udział studentów pochodzących ze wsi wyniósł: UMCS – 21,1%; PL – 23,1%; KUL – 23,6%; AR – 29,7%.

kierunków postrzeganych jako atrakcyjne rynkowo (np.: prawnicze, ekonomiczne, informatyczne, techniczne – inżynierskie), a niższe – kierunków humanistycznych i społecznych, zaliczanych do nadwyżkowych na rynku⁴¹. Prawdopodobieństwo wystąpienia motywu zainteresowań wzrastało w przypadku młodzieży pochodzącej ze środowisk wiejskich i posiadającej rodziców z niskim wykształceniem, natomiast pragmatycznego (np. perspektywa pracy, zarobki), gdy było to pochodzenie z dużych miast⁴², a rodzice mieli wysokie wykształcenie. Konsekwentnie, motywacja samorealizacyjna, zwłaszcza w wymiarze autotelicznym, najczęściej cechowała studentów kierunków humanistycznych i społecznych (np. psychologia, pedagogika), natomiast pragmatyczna – informatycznych, inżynierskich, prawniczych i ekonomicznych.

Rola czynników, które determinują podziały społeczne czytelne w sytuacji rekrutacji do uczelni⁴³ jest wzmacniana przez rodzaj kierunku i wynikające stąd możliwości pracy zawodowej. W toku studiów tworzy się tożsamość zawodowa, ale i kultura funkcjonowania na rynku pracy oraz wzory karier. Dochodzi więc do kumulacji cech, które mają znaczenie stratyfikacyjne. Osoby, które wykazywały motywację pragmatyczną częściej traktowały wykształcenie jako narzędzie radzenia sobie z warunkami gospodarki rynkowej. Wysoko oceniały użyteczność studiowanej dziedziny i jej atrakcyjność rynkową oraz własne perspektywy zawodowe⁴⁴. Aspekt samorealizacji jest zróżnicowany treściowo i mniej jednoznaczny. Występuje w formie podejścia autotelicznego, skoncentrowanego na procesie nauki, z pominięciem kryteriów rynku w predykcji efektów kształcenia, jak też stanowi składnik wielowymiarowej motywacji, który współwystępuje z motywacją pragmatyczną, pełni także rolę kompensacyjną, gdy brakuje innych korzyści z wy-

⁴¹ Podstawą wniosku jest informacja o studentach danego kierunku, których ojciec miał wyższe wykształcenie. W UMCS w przypadku prawa była to wielkość 49,4%, ekonomii – 41,4%, natomiast pedagogiki i psychologii – 24,4%, filozofii i socjologii – 21,9%, biologii i nauk o ziemi – 19,4%. W Politechnice – na kierunkach o profilu elektrycznym i elektronicznym – była to wartość 37,4%.

⁴² Był to przede wszystkim Lublin, albo stolice byłych województw: Białą Podlaską, Chełm, Zamość.

⁴³ Analizy makrosystemowe wykazały, że zależności między pochodzeniem społecznym a przechodzeniem do szkół ponadśrednich występują w 26 krajach europejskich. Najsilniejsze bariery selekcji stwierdzono w Bułgarii, Hiszpanii i Grecji, a najsłabsze – w Austrii, Belgii, Szwajcarii, Szwecji i na Ukrainie. Nie udało się zaobserwować powiązania z podobieństwami i różnicami między krajami odnośnie rozwoju ekonomicznego, systemu politycznego, czy innych czynników makrosystemowych: H. Domański, *Społeczeństwa europejskie. Stratyfikacja i systemy wartości*, Warszawa 2009, s. 54-56.

⁴⁴ Dotyczy to zwłaszcza studentów prawa, ekonomii (uniwersytety) i kierunków technicznych.

branego kierunku studiów. Oczywiście, motyw zainteresowań dominuje nie tylko w wypowiedziach młodzieży uniwersyteckiej, ale i studiującej dziedziny techniczne czy inne kierunki, na które rynek pracy zgłasza zapotrzebowanie⁴⁵. Nie zawsze wskazuje więc na oderwanie od realiów rynku. Poza wszystkim, subiektywna ocena atrakcyjności danej dziedziny i zawodu ma pozytywne aspekty. Zamiłowania sprzyjają aktywności poznawczej, osiągnięciom w nauce i satysfakcji ze studiów. A jak wskazują wypowiedzi osób już pracujących, zwiększają też prawdopodobieństwo wykonywania pracy zgodnej z wyuczoną specjalnością i wzmacniają satysfakcję z pracy. Warto tu podać, że według sondaży poziom zróżnicowania ocen na temat wykorzystania własnego wykształcenia w (ostatniej) pracy zawodowej jest niewielki. Kategorię „w pełni” wskazywały najczęściej osoby z wykształceniem prawno-administracyjnym (87%), a zaraz potem z humanistyczno-społecznym i pedagogicznym (83%), ekonomicznym (81%) i medycznym (80%), natomiast nieco rzadziej z informatycznym (78%) i technicznym (73%)⁴⁶.

Należy podkreślić, że wpływ czynników pochodzenia społecznego ujawnia się w statystycznej analizie zależności między zmiennymi, natomiast nie jest zbyt często uświadamiany przez badane osoby. Być może jednak niedostrzeganie (czy niedeklarowanie) roli tych czynników jest intencjonalne, ponieważ sfera kształcenia jest wyraźnie lokowana w polu indywidualnych wyborów i osiągnięć. Pozwala to na autonomię jej wartości wobec uwarunkowań zewnętrznych. Mechanizm ten ma na tyle silne ugruntowanie, że dominuje nawet w konfrontacji z twardymi regułami rynku pracy, a może – zwłaszcza z nimi. Tak czy inaczej, wskazywane cele i dążenia cechuje trwałość w czasie. Jak zaznaczono, sytuacja badań posługujących się standaryzowanymi technikami, zwłaszcza replikującymi wskaźniki, pozwala na porównanie wyników, lecz nie na pełne odczytanie znaczeń i przewartościowań, dokonujących się wskutek przenikania kryteriów rynku. Przejawy charakterystycznego dychotomizowania pola wartości wykształcenia i pola korzyści były widoczne wśród studentów już ponad dekadę temu. Na poziomie oczekiwań kierowanych wobec instytucji kształcenia, pracodawców i rynku pracy występował pragmatyzm. Jako ogólne przyczyny podjęcia wyższych studiów podawano argumenty, typu: osiągnięcie lepszej przyszłości, większych perspektyw życiowych (32%), uzyskanie wysokich kwali-

⁴⁵ Wskazania motywu „zainteresowania”: UMCS – 65,1%; KUL – 69,1%; PL – 56,1%; AR – 57,4%.

⁴⁶ *Rola wykształcenia i zmiany w jej społecznym postrzeganiu w latach 1993-2009*. Komunikat z badań, Warszawa 2009.

fikacji zawodowych i satysfakcjonującej pracy (31%)⁴⁷. Wśród wymaganych efektów kształcenia częściej podkreślano praktyczne przygotowanie do zawodu (49,3%), niż uzyskanie teoretycznej znajomości studiowanej dziedziny (36,3%), czy rozwój zainteresowań (19,3%). Nawet młodzież uniwersytecka dość racjonalnie oceniała rezultaty kształcenia. Uznano, że proces edukacji pozwala dobrze poznać daną dziedzinę i sprzyja gromadzeniu kapitału intelektualnego, ale słabo odpowiada na potrzeby rynku pracy⁴⁸, dlatego większość badanych obawiała się bezrobocia. Jednak powszechne było zadowolenie ze studiów (UMCS - 74,1%; KUL - 71,5%; PL - 72,2%; AR - 68,6%) i wielu studentów ponownie wybrałoby ten sam kierunek (UMCS - 65,1%; KUL - 74,8%; PL - 64,1%; AR - 55,0%), nawet dostrzegając jego nierynkowość. Można to uznać za skutek procesu kształcenia, który formuje kryteria oceny własnych efektów, wzmacniając rolę wartości cenionych wewnątrz tego systemu. Ale istotne znaczenie ma też fakt, że ewaluacja osiągnięć jednostek jest bardziej przejrzysta w przypadku studiów, niż na rynku pracy, który często nawet nie daje szansy na poddanie się ocenie. Kolejne eksploracje problemu, w postaci najnowszych badań na temat przyczyn wyboru kierunku studiów przez lubelskich studentów, wskazują na stopniowe przeobrażenia recepcji funkcji wykształcenia i na wzrost orientacji pragmatycznych. W 2004 roku dominujący okazał się motyw zainteresowań - 73,3%, perspektywa znalezienia pracy osiągnęła frekwencję 42,9%, a możliwość dobrych zarobków - 39,3%. W 2011 roku wielkości te wyniosły odpowiednio: 68,8%; 45,5% i 47,8%⁴⁹. Jednak z perspektywy interesów rynku pracy zakres i nasilenie zmian nastawienia wydają się wciąż niewystarczające.

Przywołane reguły wpływu orientacji społeczno-kulturowych na losy edukacyjne i zawodowe zaobserwowano także wśród osób aktywnych zawodowo. Analiza wypowiedzi przedsiębiorców dowiodła, że występowało zróżnicowanie indywidualnych orientacji na wartości i osiągnięcia rynko-

⁴⁷ Tendencje te potwierdzały badania studentów z 2005 r. Do czynników kształtujących pozycję zawodową zaliczano: wykształcenie, wiedzę (56,3%), cechy osobowościowe (39,1%), doświadczenie zawodowe (28,2%): M. Mamak-Zdanecka, W. Takuska-Mróz, *Od pracownika taylorowskiego do pracownika mobilnego - refleksje nad rolą zawodową w społeczeństwie wiedzy*, [w:] *Przemiany pracy, postaw i ról zawodowych*, red. D. Walczak-Duraj, Łódź 2011, s. 113.

⁴⁸ Oceny pozytywne dotyczące tych aspektów kształcenia w macierzystej uczelni: teoretyczna znajomość danej dziedziny - 75%; praktyczne przygotowanie do zawodu - 33% (N = 2211).

⁴⁹ Cytowane badania studentów z województwa lubelskiego przeprowadzono w latach: 2004 (878 respondentów) i 2011 (764 respondentów). Pytanie dotyczące motywów wyboru kierunku studiów zbudowano podobnie jak w badaniach autorki (por. tab. 2). Autorem cytowanych badań jest T. Paklepa (Instytut Socjologii UMCS).

we⁵⁰. Zasadniczą podstawą dyferencjacji okazał się czynnik wykształcenia, biorąc pod uwagę przedsiębiorców (tab. 3), jak i ich rodziców. Poziom wykształcenia rodziców cechował statystyczny związek ze zmienną *wykształcenie przedsiębiorców*, a nawet z ich orientacjami wartościującymi⁵¹. Im wyższe było to wykształcenie, tym częściej występowały orientacje: profesjonalna, samorealizacyjna i merytokratyczna. Kolejne podziały tworzyły się ze względu na profil wykształcenia i typ zawodu, a nawet przy ogólnym wyodrębnieniu specjalistów nietechnicznych i technicznych⁵².

Tabela 3
Wykształcenie przedsiębiorców (2002-2003) a orientacje na wartości (dane w %)

Wykształcenie	Orientacje na wartości		
	profesjonalna (0,30)	samorealizacyjna (0,27)	merytokratyczna (0,21)
Zasadnicze zawodowe	18,5	18,7	14,9
Średnie	20,1	26,2	19,9
Wyższe	48,1	48,0	37,2

Uwaga! Tabela zawiera odsetki respondentów (w danej kategorii wykształcenia), których cechowały wysokie orientacje. W nawiasach podano współczynniki zależności *R* Spearmana (N = 680; *df* = 4; *p* < 0,0001).

Zródło: badania własne.

⁵⁰ Ustalenia teoretyczne i podstawy definiowania pojęcia *orientacji indywidualnych* oparto na koncepcji: M. Ziółkowski, *Orientacje indywidualne a system społeczny*, [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990. Orientacje na wartości (wartościujące) to zmienne złożone, opracowane w celu pomiaru postrzegania zjawisk z otaczającego świata. Orientacja profesjonalna wskazuje na ważność wiedzy, wykształcenia i kwalifikacji zawodowych (poziom aspiracji i decyzji). Samorealizacyjna oznacza koncentrację na szeroko rozumianym rozwoju jednostki i jej kwalifikacji. Merytokratyczna identyfikuje przekonania o kluczowej roli wykształcenia i pracy wśród czynników sukcesu zawodowego czy ekonomicznego. Koncepcja i badania: J. Jezior, *Spółeczno-kulturowe i rynkowe czynniki kształtowania sytuacji pracy przedsiębiorców. Na podstawie badań małych firm w województwie lubelskim*, Lublin 2009.

⁵¹ Wskazane zależności okazały się istotne statystycznie. Pierwsza zależność: im wyższy poziom wykształcenia rodziców, tym wyższy poziom wykształcenia przedsiębiorców. W przypadku niskiego wykształcenia rodziców 14,9% przedsiębiorców ukończyło studia wyższe, średniego – 30,0%, a wysokiego – 59,6% (N = 702; $\chi^2 = 130,62$; *df* = 4; Spearman *R* = 0,40; *p* < 0,0001). Druga zależność (przedsiębiorcy z wyższym wykształceniem): im wyższy poziom wykształcenia rodziców, tym większe szanse wystąpienia wysokiego odsetka orientacji profesjonalnej u przedsiębiorców. W kategorii niskiego wykształcenia rodziców było to 38,1%, a wysokiego – 61,7% (N = 179; $\chi^2 = 15,33$; *df* = 4; Spearman *R* = 0,15; *p* < 0,01).

⁵² Dyferencjacja obejmuje wartości związane z pracą i sposoby działania, pomimo wewnętrznego zróżnicowania obu kategorii specjalistów (np. do nietechnicznych zaliczono prawników i ekonomistów, ale i nauczycieli różnych dziedzin).

Pomimo ważkich argumentów na rzecz znaczenia samorealizacyjnej roli edukacji na kierunkach humanistycznych czy społecznych, trzeba podkreślić, że sukces rynkowy częściej wiąże się z postawami pragmatycznymi i wykształceniem wyższym zawodowym. Orientacje profesjonalna i merytokratyczna charakteryzowały głównie specjalistów technicznych, którzy w procesie kształcenia uwzględniali potrzeby rynku, i to oni prowadzili większe firmy znajdujące się w dobrej kondycji ekonomicznej. Wykształcenie jest tu wskaźnikiem syndromu cech określających strategię zawodową, ale ich efektywność wymaga osobistego zaangażowania i zaistnienia odpowiednich warunków rynku. Tworzy to podstawy doświadczenia społecznego, w jaki sposób można spożytkować własne zasoby w pracy, stąd skuteczniejsze strategie edukacyjno-zawodowe są budowane w co najmniej drugim pokoleniu osób z wyższym wykształceniem. Wyniki badań z Lubelskiego wpisują się więc w nurt rozważań nad teorią roli kapitału kulturowego w kształtowaniu sytuacji edukacyjnej oraz selekcyjnej funkcji wyższych studiów, również w czasie drogi zawodowej⁵³.

Podsumowując, podjęcie wyższych studiów rzadko jest traktowane jako konieczność życiowa, w rozumieniu typowym dla pracy. Na ogół jest postrzegane w kategoriach indywidualnej inicjatywy, predyspozycji i zaangażowania. Występuje tu jakiś zakres dobrowolności wyboru, nawet jeżeli dostęp do danego kierunku studiów jest limitowany liczbą miejsc i wymaga spełnienia wysokich oczekiwań. Realia gospodarki i potrzeby pracodawców wywierają presję na decyzje edukacyjne, ale reguły wartościowania wiedzy i wykształcenia cechuje swoista autonomia. Wysoka ranga przypada wielu aspektom procesu edukacji i aspiracjom łączonym z wykształceniem, które częściej są skierowane na samorealizację i ogólną ideę merytokratyzacji porządku społecznego, niż na konkretne wymagania rynku pracy.

Rola wyższego wykształcenia w relacjach wymiany rynkowej

Badania z województwa lubelskiego dowodzą, że wykształcenie zajmuje priorytetowe miejsce w oczekiwaniach związanych z merytokratyzacją porządku społecznego. W opiniach respondentów o uzyskiwanych dochodach

⁵³ Wniosek nawiązuje do teorii: P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przekł. E. Neyman, Warszawa 2006. Badania studentów wykazały wielowymiarowy wpływ czynników pochodzenia, w tym zmiennej *poziom wykształcenia rodziców* na aspiracje młodzieży, motywy działania i oczekiwania wobec pracy. Pomimo zróżnicowania zbiorowości przedsiębiorców, ta zmienna także była powiązana z wieloma cechami obecnej sytuacji pracy tych osób.

Tabela 4

Czynniki sukcesu na rynku pracy i powodzenia materialnego w Polsce (dane w %)

Kategoria	Mieszkańcy regionu 1996	Studenci 2000-2001	Przedsiębiorcy 2002-2003	Pracownicy najemni 2004	Przedsiębiorcy 2011
	N = 803	N = 2275	N = 736	N = 359	N = 648
Czynniki pomagające w otrzymaniu dobrego miejsca pracy					
Posiadanie poszukiwanego zawodu	51,7	33,4	27,8	34,8	40,5
Układy, pomoc wpływowych osób	49,3	50,3	48,0	57,7	41,3
Wysokie wykształcenie	43,3	23,9	24,4	20,1	13,6
Duże doświadczenie zawodowe	30,1	39,1	33,7	32,6	33,9
Młody wiek	18,2	27,3	28,5	28,4	27,8
Dyspozycyjność	9,5	30,6	37,6	40,0	38,2
Atrakcyjny wygląd fizyczny	7,0	21,1	22,3	20,9	36,3
Zdolności, talent w jakiejś dziedzinie	*	14,3	17,3	11,7	16,4
Czynniki skuteczne w osiągnięciu wysokiej pozycji materialnej					
Luki w prawie	39,7	29,0	33,2	39,6	20,2
Układy, pomoc wpływowych osób	32,5	62,8	58,8	63,0	42,0
Wysokie kwalifikacje zawodowe	27,4	40,5	35,2	37,3	33,8
Rzetelna, uczciwa praca	23,8	8,0	13,6	8,4	28,7
Zdolności, talent w jakiejś dziedzinie	22,3	46,5	38,5	42,3	33,6
Własna działalność gospodarcza	19,9	38,5	25,4	20,6	23,1
Uzyskanie stanowiska państwowo-rządowego	14,3	22,0	33,4	31,2	35,0

Uwaga! Tabela prezentuje odpowiedzi na 2 pytania zamknięte i zawiera tylko najczęściej wybierane odpowiedzi. Dane w kolumnach nie sumują się do 100%, ponieważ badani mogli udzielić odpowiedzi do trzech kategorii.

* Kategoria nieumieszczona w pytaniu.

Źródło: badania własne.

powinny decydować: kwalifikacje zawodowe (S - 55,8%; Pb03 - 35,3%; PN - 33,2%; Pb11 - 22,1%), wykształcenie (S - 28,1%; Pb03 - 35,3%; PN - 36,3%; Pb11 - 30,4%) i dobra praca (S - 22,1%; Pb03 - 33,6%; PN - 26,8%; Pb11 - 60,9%)⁵⁴. Jednakże, oceny warunków wymiany społecznej są spolaryzowa-

⁵⁴ Pytanie otwarte: *Co - przede wszystkim - powinno decydować o wysokości zarobków w Polsce?* (w projekcie z 1996 r. nie zostało zadane). Dane dotyczą tylko najczęściej wymienianych kategorii.

ne. Wysoka wartość zasobów, typu: wykształcenie, użyteczny zawód i zaangażowanie w pracę ma opozycję w postaci przekonań, że w sytuacji zatrudniania pracowników dominują znajomości, protekcja, a wadliwy system prawny stwarza okazje do nieetycznych działań (tab. 4). Zjawisko rozbieżności między normatywnym uznaniem zasad merytokratycznych a percepcją ich realizacji jest typowe w polskim społeczeństwie⁵⁵, ale w przypadku badanych z województwa lubelskiego wyraźnie zakłóca procesy identyfikowania wzorów strategii zawodowych.

Pracodawcy dokonywali ewaluacji znaczenia wykształcenia na rynku pracy według nieco innych reguł. Z jednej strony zastosowano szeroki kontekst czynników zawodowych, a z drugiej zestawiano funkcje wykształcenia z konkretnymi potrzebami firm i zadaniami pracowniczymi. Spełnienie stawianych wymogów uznano za rzeczywistą podstawę szans kandydatów ubiegających się o zatrudnienie na stanowisku specjalisty. Podkreślano, że w procedurach naboru pracowników decyduje rodzaj kierunku studiów (ponad 90% wskazań we wszystkich edycjach badań pracodawców), uzupełniony przez umiejętności zawodowe i doświadczenie (ponad 85%), dopasowane do potrzeb firmy⁵⁶. Kluczowe oczekiwania dotyczyły tego, aby kandydat posiadał wysokie kwalifikacje zawodowe, poparte odpowiednimi postawami i dyspozycjami do pracy (tab. 5). Zasadnicze przeobrażenia przekonań nie są widoczne na ogólnym poziomie wartościowania wykształcenia, ale na poziomie recepcji jego funkcji instrumentalnych. Dyplom uczelni przestaje być dobrem rzadkim i nie gwarantuje zatrudnienia. Wśród zauważanych przyczyn jest nadwyżka podaży pracy, ale również mała przydatność wiedzy wynoszonej z uczelni w warunkach działalności produkcyjnej i usługowej firm. Zmiany ujawniają się też w zakresie kryteriów naboru specjalistycznych kadr. Wzrasta rola przygotowania *stricte* zawodowego, popartego umiejętnościami wykonywania zadań i postawami gwarantującymi rzetelność i samodzielność w pracy oraz wysoką etykę.

Czy zaobserwowane tendencje świadczą o dezawuacji wartości rynkowej dyplomu? W jakimś stopniu tak. Kolejnych przykładów dostarcza ewaluacja powodów bezrobocia (tab. 6) i warunków wejścia absolwentów uczelni na rynek pracy. Pracodawcy podkreślali niedobory w zakresie kwalifikacji zawodowych i postaw. Jeszcze bardziej krytycznie oceniono przygotowanie zawodowe absolwentów i jego przydatność na rynku, i to we

⁵⁵ Sondaże społeczne wskazują, że mniej niż połowa badanych uważa, iż wykształcenie ma duży wpływ na dorobek materialny (42%) czy dotychczasowe życie zawodowe (49%): *Rola wykształcenia i zmiany w jej społecznym postrzeganiu*.

⁵⁶ Dane dotyczą pytania odnośnie ważności cech kandydata na stanowiska wymagające wyższego wykształcenia.

wszystkich edycjach badań⁵⁷. Wskazywano na brak doświadczenia i stażu, na niedostosowanie przedmiotowe i operacyjne wykształcenia do wymogów miejsc pracy (przeciętnie 85% pracodawców w każdej edycji)⁵⁸. Korzyści zatrudniania młodych ludzi wiązano więc głównie z „kapitałem młodości”, z kwalifikacjami, które w teorii zarządzania są określane jako „miękkie”, z cechami osobowościowymi i dyspozycjami do rozwoju w pracy, ale też – z konkretnymi umiejętnościami, jak obsługa komputerów, znajomość języków obcych i innych, nabywanych poza uczelnią.

Tabela 5

Cechy dobrego pracownika zatrudnianego na stanowisku specjalisty
(dane w %)

Kategoria	Studenci	Pracodawcy			
	2000-2001	2001	2006	2008	2010
	N = 2277	N = 391	N = 548	N = 235	N = 157
Wysokie kwalifikacje zawodowe	39,4	47,9	48,4	41,7	34,4
Solidność, rzetelność zawodowa	38,6	47,4	47,6	44,3	39,5
Samodzielność myślenia i działania	*	38,9	40,9	41,7	28,7
Lojalność wobec firmy	18,0	33,0	21,5	18,7	29,9
Kreatywne podejście w pracy	33,9	26,9	32,8	24,3	28,7
Pracowitość	30,9	26,1	24,6	31,1	35,7
Uczciwość w postępowaniu	32,9	20,5	24,3	23,8	32,5
Dyspozycyjność	4,4	13,0	8,9	9,8	7,0
Zdolności organizatorskie	9,1	10,5	11,9	11,9	11,5
Życzliwość, koleżeckość	24,2	8,7	8,2	8,9	13,4

Uwaga! Dane w kolumnach nie sumują się do 100%, ponieważ badani mogli udzielić odpowiedzi do trzech kategorii. Pozostałe kategorie (w tym: konsekwencja, umiejętność radzenia sobie w życiu, umiejętność konkurowania zawodowego) uzyskiwały po kilka procent. *Kategoria nieumieszczona w pytaniu.
Źródło: badania własne.

⁵⁷ Pytanie otwarte dwuczłonowe: *Jakie są korzyści i wady zatrudniania absolwentów uczelni wyższych?*

⁵⁸ Oceny pracodawców wydają się zbyt radykalne. Badania studentów (2000-2001) dowodzą, że posiadali cenione cechy: ponad 80% posługiwało się co najmniej jednym językiem obcym; 70% obsługiwało różne programy komputerowe; 70% posiadało prawo jazdy; ponad 50% miało doświadczenie w pracy. Jednak krytyczne stanowisko pracodawców potwierdza wiele badań, np.: *Badanie aktywności zawodowej absolwentów*; J. Żurawska, *Badania potrzeb pracodawców w kontekście oferty systemu edukacji na poziomie średnim i wyższym*, Opole 2009; A. Drajńska, *Zarządzanie relacjami na rynku usług edukacyjnych szkół wyższych*, Warszawa 2011.

Tabela 6

Przyczyny trudności osób z wyższym wykształceniem w znalezieniu zatrudnienia
(dane w %)

Kategoria	Studen- ci*	Pracodawcy			
	2001	2001	2006	2008	2010
	N = 1130	N = 400	N = 592	N = 247	N = 164
Jest za mało miejsc pracy w stosunku do liczby chętnych	74,2	84,5	76,4	46,6	50,6
Mają nadmierne oczekiwania co do przyszłej pracy (np. płacowe)	22,4	42,8	30,1	47,4	51,2
Są mało aktywni w poszukiwaniu pracy	28,2	29,8	22,5	32,4	28,7
Pracodawcy oferują niekorzystne warunki pracy	33,6	29,3	24,3	28,3	25,0
Mają za niskie lub nieodpowiednie kwalifikacje zawodowe	23,4	21,8	18,8	23,9	26,2
Nie chce się im pracować	6,4	5,0	9,3	10,9	15,2
Zbyt łatwo otrzymać zasiłek	1,7	4,3	2,4	4,0	4,3
Brakuje im stażu pracy	**	**	**	**	32,9

Uwaga! Dane w kolumnach nie sumują się do 100%, ponieważ badani mogli udzielić odpowiedzi do trzech kategorii. *Wypowiedzi studentów KUL, AR i PL. **Kategoria wprowadzona do pytania w 2010 r.
Źródło: badania własne.

Przedstawiciele strony podaży i popytu cechuje zbieżność przekonań na temat konieczności dopasowania sfer edukacji i gospodarki. Pomimo formowania krytycznych uwag względem drugiej strony wymiany na rynku pracy, zgodnie identyfikowali czynniki poprawy sytuacji rynkowej absolwentów uczelni oraz ogólnie osób z wyższym wykształceniem. Jednym jest zmiana programów studiów i metod kształcenia, a drugim – uwarunkowania systemowe. Za główny problem uważano niską chłonność rynku pracy, w dużej mierze spowodowaną błędami polityki społeczno-ekonomicznej państwa i brakiem instrumentów prozatrudnieniowych. W jakimś stopniu kształtuje to koncepcje działań własnych. Pracodawcy przyjmowali rolę odbiorców efektów edukacji i stosunkowo rzadko stosowali działania celowe, wspomagające wejście młodych ludzi na rynek pracy. Najczęściej były to staże absolwenckie, współpraca z biurami pośrednictwa pracy i korzystanie z prac interwencyjnych. Całości dopełnia niekorzystny obraz współpracy między sferami gospodarki i edukacji. Pracodawcy podejmujący współdziałanie z uczelniami należeli do mniejszości (20%), kooperacja w dziedzinie

przygotowania specjalizacyjnego, zleceń badań czy ekspertyz stanowiła margines (mniej niż 10%). Z kolei, pracownicy akcentowali prawo do autonomii własnych strategii edukacyjnych.

Podsumowanie

Rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce i podnoszenie poziomu wykształcenia ludności, zwłaszcza w młodym pokoleniu, to bez wątpienia sukces społeczny. Zjawisko „rewolucji edukacyjnej” nie przybrałoby takiej dynamiki i skali, gdyby nie potencjał ludzki, w tym aspiracje, które antycypowały zmiany niesione przez transformację systemową. Sprzyjało to przyswajaniu wzorów działania związanych z kształceniem i ich instytucjonalizację, a społeczeństwo sprawnie weszło w fazę „uczącego się”. Stopniowo inwestycje w kapitał ludzki nabrały również innego wymiaru, wskutek globalnych tendencji łączenia czynnika wiedzy z progresem nowoczesnych gospodarek. W społecznym dyskursie zaczęto podkreślać rolę wyższego wykształcenia we wzmacnianiu pozycji politycznej i gospodarczej Polski oraz włączaniu się w międzynarodowy podział pracy. Badania zrealizowane w województwie lubelskim, pomimo lokalnego zasięgu, dostarczyły interesujących informacji na temat społeczno-kulturowych aspektów znaczenia wyższego wykształcenia w warunkach rynku. Jednakże, zrozumienie tego, co dokonało się po 1989 roku w systemie edukacji i na rynku pracy, jak i w sferze świadomościowej, jest zadaniem niełatwym. Szczególnie, że wnioski okazują się zależne od przyjęcia określonej perspektywy analizy, a w jakiejś mierze także od metodologii badań i form pomiaru.

Perspektywa rynkowa sprzyja założeniu, że wartość wyższego wykształcenia podlega weryfikacji na rynku pracy. Wprowadza kryteria efektywności i użyteczności, jak też rachunek kosztów i korzyści, nie tylko w wymiarze ekonomicznym, ale i społecznym. Po stronie korzyści można wymienić rozwój szkolnictwa wyższego, wzrost poziomu wykształcenia ludności oraz wyrównanie mierników względem standardów społeczeństw rozwiniętych gospodarek rynkowych. Stopniowemu zwiększaniu się możliwości podejmowania studiów towarzyszyły zjawiska, które uznawano za wskaźniki kompresji barier dostępu do edukacji czy otwierania się struktur społecznych. Wykształcenie łączono z mechanizmami awansu społecznego oraz wyrównywania szans zawodowych i ekonomicznych. Jednak były to sukcesy mierzone wielkimi liczbami, dyplomy uczelni przestały być dobrem rzadkim, a rzeczywistość rynkowa dość szybko zweryfikowała ich wartość. Jednocześnie pojawiły się nowego typu problemy społeczne, jak np.: powiększanie się nadwyżki podaży pracy osób z wyższym wykształceniem,

pogarszanie się warunków wchodzenia na rynek absolwentów, bezrobocie ukryte, niekorzystne zmiany w umowach o pracę, emigracja zarobkowa. Entuzjastyczne oceny mierników statystycznych koryguje też rachunek społeczno-ekonomiczny. Okazuje się, że ani w kategoriach indywidualnych, ani społecznych nie udaje się uzyskać oczekiwanych zwrotów z inwestycji. Wartości edukacyjne nie przekładają się, jak na to liczone, na wartości użyteczne i gospodarcze. Znacząca część zasobów pracy edukowanych ogromnym społecznym wysiłkiem jest marnotrawiona i brakuje instrumentów ich zagospodarowania⁵⁹. Słabną funkcje wykształcenia jako czynnika stratyfikacji społeczno-zawodowej i ekonomicznej oraz zabezpieczenia przed bezrobociem. Zjawiska te nie pozostają bez wpływu na postrzeganie jego znaczenia i na rozszerzanie się pola „zawiedzionych nadziei” w społeczeństwie.

W latach 90. XX wieku rozwój szkolnictwa wyższego w Polsce miał w dużej mierze charakter „żywiolowy”. Wynikało to z założeń polityki społeczno-ekonomicznej, z zaspokajania ogromnego zapotrzebowania społecznego na studia, ale i z interesów instytucji kształcenia na rynku usług edukacyjnych. Szkoły wyższe, nawet uniwersytety, zaczęły funkcjonować w warunkach konkurencji ekonomicznej. Konieczne stało się uwzględnianie wymogów otoczenia społeczno-gospodarczego, a rynek oczekiwał zmian programów i metod kształcenia. Podobnego kierunku działań wymagały też procesy dostosowywania do standardów Unii Europejskiej. Jednak zasady finansowania szkolnictwa wyższego nie tworzą odpowiednich ku temu podstaw, głównie z powodu niedoinwestowania działalności naukowo-badawczej i dydaktycznej. Z perspektywy interesów państwa i gospodarki coraz częściej stawia się też (niepopularne) pytania odnośnie zdolności finansowania tego systemu z budżetu centralnego, przy zachowaniu spodziewanych standardów kształcenia.

Kryterium potrzeb pracodawców wiąże wartość rynkową wykształcenia z poszukiwanymi kierunkami studiów i uzawodowieniem. Z tego punktu widzenia krytyczne oceny odnoszą się do przeladowania programów wiedzą tzw. teoretyczną i ich niedostosowania do rynku pod względem przedmiotowym oraz wykonawczym, do kształcenia niezakładającego przygotowania do jakiegokolwiek zawodu. Nadwyżka podaży pracy i pojawianie się na rynku kolejnych, licznych roczników absolwentów uczelni, którzy przechodzą od roli studenta wprost do roli bezrobotnego, wywołuje fale dyskusji. A wywierana na uczelnie presja zmian implikuje fundamentalne pytania.

⁵⁹ Kumulacja problemów edukacji i braku pracy to kwestia bliskiej przyszłości. W kategorii 19-25 lat co trzecia osoba ma dyplom ukończenia wyżej uczelni, a niekorzystne procesy demograficzne sprzyjają obniżeniu wymagań stawianych kandydatom na studia. Nie pozostaje to bez wpływu na jakość i efekty kształcenia.

Pierwsze, jaka ma być wizja nowoczesnego szkolnictwa wyższego i modele zarządzania instytucjami? Nie jest to kwestia jednoznaczna. Podkreśla się doświadczenia innych krajów, które dowodzą, iż odchodzenie od modelu tradycyjnego, z charakterystyczną misją uniwersytetów, na rzecz modelu rynkowego niesie ze sobą wiele niekorzystnych konsekwencji, w tym w sferze etosu pracy naukowej i badawczej. Powoduje też upadek niektórych dziedzin kształcenia (humanistycznych), a postawienie na wartości ekonomiczne i tak nie sprzyja oczekiwanej jakości kształcenia⁶⁰. Drugie, czy trudności wykorzystania rezultatów wyższego wykształcenia wynikają z warunków gospodarki i rynku pracy, czy z niedopasowania tych narzędzi względem celów, do jakich się aspiruje? Trzecie, jeżeli rynek pracy nie może młodym ludziom zaoferować zajęcia zgodnego z wykształceniem, a nawet jakiegokolwiek zatrudnienia, czy zmiany wprowadzone w szkolnictwie rozwiążą problemy świata pracy? Pytania te nabierają szczególnego charakteru w definiowaniu relacji wartości kulturowych i gospodarczych w koncepcjach rozwoju społeczeństw. W literaturze wskazuje się zresztą, że wzrost merytokratyzacji i dostępności do edukacji dokonuje się równocześnie z procesami deregulacji rynku, co w połączeniu z różną obecnością tych zjawisk w danych działach gospodarki może prowadzić do „merytokracyjnego przesterowania” w społeczeństwie⁶¹.

W zestawieniu z postępującą pragmatyką życia społeczno-gospodarczego perspektywa kulturowa akcentuje inne aspekty zagadnienia. Badania mieszkańców województwa lubelskiego, jak i ogółu społeczeństwa polskiego, dowodzą, że wyższe wykształcenie ma charakter cennej wartości. Jest to ugruntowane w postawach nadrzędnych, kształtowanych kulturowo, ów rodowód sprawia, że przekonania osób wypowiadających się jako pracodawcy i pracownicy są w wielu obszarach zbliżone. Jednakże, zajmowana pozycja w wymianie rynkowej powoduje rozbieżności opinii, zwłaszcza w zakresie użyteczności i kryteriów ekonomicznych. Przy czym, o ile w przypadku studentów można zrozumieć, że kilkuletni okres studiów pozwala odsunąć problem wymiernych korzyści kształcenia, to obecność nastawienia autotelicznego w wypowiedziach osób od wielu lat pracujących zawodowo ma już inny charakter. Z analizy porównawczej wynika, że występują dwie czytelne podstawy wartościowania – samorealizacyjna i pragmatyczna, tak na etapie decyzji o studiach, w toku studiowania, jak i w cza-

⁶⁰ A. Drapińska, *Zarządzanie relacjami na rynku usług*, s. 39 i n. Autorka wykorzystuje liczne źródła dotyczące skutków wprowadzenia modelu rynkowego w wielu krajach, w tym w Australii i Stanach Zjednoczonych.

⁶¹ R. Drozdowski, *Rynek pracy w Polsce. Recepcja, oczekiwania, strategie dostosowawcze*, Poznań 2002, s. 116.

się aktywności zawodowej. Każda wzmacnia akceptację własnych wyborów edukacyjnych i zawodowych, obie podobnie kształtują satysfakcję ze studiów i z pracy, ale różnicują strategie działania. Odniesienie wymiernego sukcesu zawodowego i ekonomicznego jest częściej efektem podejścia pragmatycznego, a jego korelatami są zasoby społeczno-kulturowe i rodzaj wykształcenia. Reguły te w coraz większym stopniu są uświadamiane w społeczeństwie. Jednak sytuacja na rynku pracy, który nie ma możliwości wchłonięcia tak dużej liczby osób z wyższym wykształceniem i nie gratyfikuje tego wykształcenia, przyczynia się do ambiwalentnych ocen. Bariery dostępu do atrakcyjnych społecznie celów, jeszcze nie tak dawno skumulowane na etapie edukacji, przesuwają się do etapu zatrudnienia. Podejście pragmatyczne, szczególnie w młodym pokoleniu, ma więc nierzadko postać wymuszonego instrumentalizmu. Brak jednoznacznych zasad przełożenia wartości wykształcenia na wartości rynkowe wzmacnia postawy krytycznego dystansu, jak też rolę subiektywnych, a nawet idealistycznych kryteriów atrakcyjności studiowanych dziedzin. Dość paradoksalnie, to mechanizmy rynkowe, wymagające racjonalnego działania jednostek i instytucji kształcenia, ale współwystępujące z dramatycznie niskimi limitami dostępnych miejsc pracy, sprzyjają poszukiwaniu pozarynkowych uzasadnień sensu własnych wyborów i strategii.

Recz jasna, uogólnianie wniosków na całą zbiorowość osób posiadających dyplom ukończenia uczelni, w stosunku do efektów kształcenia osiągniętych na różnych kierunkach studiów i w różnych instytucjach, realizowanych w odmiennych warunkach lokalnych rynków pracy, prowadzi do uproszczeń. Poza wszystkim, w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat w Polsce formowały się wielorakie nurty sposobów myślenia na temat wyższego wykształcenia. W ich skład wchodzi oczekiwania związane z tradycyjnie pojmowaną rolą inteligencji i z kluczowymi dla tej warstwy wartościami, z potrzebami prestiżu i elitarności, awansu społecznego, czy szans na lepsze życie. Funkcjonują przekonania, które akceptują pragmatyczne idee dostosowania kwalifikacji do potrzeb gospodarki, ale i prawo do indywidualnego wyboru, samorozwoju i samorealizacji. Wartościowanie wykształcenia jest podatne na konteksty – osobistych aspiracji i zasobów społeczno-kulturowych, rodzaju nabywanego wykształcenia i zawodu, przebiegu edukacji, sytuacji na rynku pracy. W rezultacie, identyfikowane w badaniach motywy i oceny wykazują niejednorodność, nawet na poziomie indywidualnym. Wiele wskazuje na przewagę eklektycznych wzorów nad spójnymi modelami przekonania i działań. Ważnym celem badań społecznych jest więc nie tylko diagnoza procesów przenikania się idei urynkowania i uzawodowienia z tradycyjnie pojmowaną rolą kulturową wiedzy oraz wykształcenia,

ale również zadania metodologiczne. Jedno z nich to wypracowanie podejść badawczych i procedur pozwalających na rozpoznanie przewartościowań, dokonujących się w świadomości społeczeństwa, w tym redefinicji standardów oceny celów i działań. Drugie, to wykorzystanie tych analiz, jako podstawy zrozumienia zjawisk zachodzących w sferze edukacji i na rynku pracy, w związku z powszechnym posługiwaniem się zagregowanymi miarami statystycznymi i syntetycznymi wskaźnikami w interpretacjach reguł życia społecznego.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza sytuacji na rynku pracy w województwie lubelskim 2011 r.*, Wojewódzki Urząd Pracy, Lublin 2012.
- Badanie aktywności zawodowej absolwentów w kontekście realizacji programu „Pierwsza praca”. Raport*, ASM Centrum Badań i Analiz Rynku, MPiPS, Warszawa 2008.
- Berger B., *Współczesna kultura przedsiębiorczości*, [w:] *Kultura przedsiębiorczości*, red. B. Berger, Oficyna Literatów „Rój”, Warszawa 1994.
- Białecki I., *Między autonomią a reformą*, [w:] *Idea uniwersytetu u schyłku tysiąclecia*, red. H. Samsonowicz, J. Sławiński, L. Szczucki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Blau P.M., *Wymiana i władza w życiu społecznym*, przekł. A. Psuty-Zajac, P. Zajac, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2009.
- Bourdieu P., Passeron J-C., *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przekł. E. Neyman, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Brzeziński J., *Uniwersytet europejski a przyszłe szkolnictwo wyższe w Polsce*, [w:] *Idea uniwersytetu u schyłku tysiąclecia*, red. H. Samsonowicz, J. Sławiński, L. Szczucki, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Buchner-Jeziorska A., *Szkolnictwo wyższe a rynek pracy w Polsce lat dziewięćdziesiątych – w świetle oczekiwań pracodawców*, [w:] *Studia wyższe – szansa na sukces?* red. A. Buchner-Jeziorska, B. Minkiewicz, A. Osterczuk-Kozińska, ISP, Warszawa 1998.
- Codzienna aktywność Polaków. Autoportret i obraz środowiska społecznego w latach 1988, 1998 i 2008*. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2008.
- Domański H., *Polska klasa średnia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Domański H., *Spółczesne społeczeństwa europejskie. Stratyfikacja i systemy wartości*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Drapińska A., *Zarządzanie relacjami na rynku usług edukacyjnych szkół wyższych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Drozdowski R., *Rynek pracy w Polsce. Recepcja, oczekiwania, strategie dostosowawcze*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2002.
- Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993.
- Education at a Glance: OECD Indicators*, OECD Publishing 2011.

- Jasińska-Kania A., *Orientacje aksjologiczne Polaków na tle europejskim*, [w:] *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM i Komitet Socjologii PAN, Kraków 2007.
- Jezior J., *Społeczno-kulturowe i rynkowe czynniki kształtowania sytuacji pracy przedsiębiorców. Na podstawie badań małych firm w województwie lubelskim*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
- Kabaj M., *Ekonomia tworzenia i likwidacji miejsc pracy. Dezaktywizacja Polski?* IPiSS, Warszawa 2005.
- Kozek W., *Praca w warunkach zmian rynkowych. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1994.
- Mamak-Zdanecka M., Takuska-Mróż W., *Od pracownika taylorowskiego do pracownika mobilnego – refleksje nad rolą zawodową w społeczeństwie wiedzy*, [w:] *Przemiany pracy, postaw i ról zawodowych*, red. D. Walczak-Duraj, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011.
- Markowski G., *The successful candidate will have... – definiowanie zasobów na rynku pracy*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Marody M., *Kulturowe aspekty zmiany społecznej*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Młodzi 2011*, K. Szafraniec (autorka), M. Boni (red. nauk.), Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2011.
- Nowacki T.W., *Edukacja i praca zawodowa wobec Unii Europejskiej*, [w:] *Edukacja zawodowa w aspekcie przemian społeczno-gospodarczych. Wyzwania – szanse – zagrożenia*, red. R. Gerlach, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2007.
- Ranking szkół wyższych według poziomu bezrobocia absolwentów (rok akademicki 2009/2010)*, Wojewódzki Urząd Pracy, Lublin 2011.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2012*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
- Rocznik Statystyczny Województw 2012*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
- Rola wykształcenia i zmiany w jej społecznym postrzeganiu w latach 1993-2009*. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2009.
- Sikorska M., *Zmiany postaw Polaków wobec pracy: lęk przed bezrobociem i samorealizacja*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Swidler A., *Culture in action: Symbols and strategies*, *American Sociological Review*, 1986, 51.
- Szkoły wyższe i ich finanse w 2010 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.
- Zadowolenie z pracy i mobilność zawodowa*. Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2009.
- Ziółkowski M., *Orientacje indywidualne a system społeczny*, [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1990.
- Żurawska J., *Badania potrzeb pracodawców w kontekście oferty systemu edukacji na poziomie średnim i wyższym*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Opole 2009.

